

ABBASİLERDE BİLGİ TOPLAMA VE HABERLEŞME

Communication And Collecting Data In The Abbasids

Taner YILDIRIM*

ÖZET

Devletler, iç ve dış meselelerini çözümlmek, çeşitli sorunların üstesinden gelebilmek gibi gayelerle sürekli ve sağlam bir iletişim sistemi kurmak istemişlerdir. Devlet yöneticileri için büyük önem arz eden merkez ve vilâyetler arasındaki bilgi akışını sağlayan haberleşme, bir diğer ifade ile posta teşkilatı (berid) özellikle İslam devletleri için vazgeçilmez bir kurum olarak ön plana çıkmıştır. Bütün İslam devletleri tarafından farklı adlar altında kullanılan posta teşkilatı, özellikle Hz. Peygamber döneminden Emevilere gelinceye kadar sistemleşerek faaliyetlerini devam ettirmiştir. Daha ziyade haber alma servisi şeklinde faaliyet gösteren posta teşkilatı, Abbasiler Döneminde gerçekleştirdiği organizasyonlar ile büyük bir kurum hâline gelmiştir. Abbasî halifelerinin âdeta gören gözü, işiten kulağı olan bu müessese; çalışanları, binek hayvanları, ulakları, posta güvercinleri, ateş kuleleri, posta menzilleri ve diğer teknik ekipmanları ile oldukça sistematik çalışan kurumsal bir yapıya bürünmüştür.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Posta, Haberleşme, İletişim.

ABSTRACT

States want to construct a strong and continuous communication system in order to overcome various problems and to solve internal and external affairs. Communication, in other words post system -berid-, that provides contact between provinces and central administration which had great importance for government officials became an indispensable institution especially in Islamic states. Post system which was used under different names in all Islamic states continued its function starting from the era of Prophet Muhammed and until the era of Umayyad. The post system which functioned mostly as a secret service in Abbasids became a big institution with the help organisations that were carried out during Abbasids. This institution which was very important for the Abbasids caliphates became a systematic institutional structure with its workers, mounts, messengers, mail pigeons, fire towers, mail halting places and other technical equipments.

Key Words: Abbasids, Postal Service, Communication, Contact.

Giriş

Bilgi toplama veya haberleşme faaliyetlerinin çok eski dönemlerden itibaren yapıldığı ve haberleşmenin ilk zamanlardan itibaren büyük bir ehemmiyeti haiz olduğu bilinmektedir. Gerek bireyler ve toplumlar gerekse de devletler, varlıklarını ve hâkimiyetlerini sürdürebilmek için haberleşmeye ve bilgi toplamaya ihtiyaç duymuş, bunu sistemleştirme gayretinde olmuşlardır. Yalnızca büyük medeniyetlerin ve devletlerin değil, bireysel anlamda peygamberlerin dahi siyasi ve dinî faaliyetlerinde bilgi toplama ve haberleşme tekniklerinden sıkça faydalandığı bilinmektedir. Kendisini Allah'ın mesajını tüm insanlığa ileten ve duyuran bir haberci olarak tanımlayan Hz. Peygamber, İslami dönemde haberleşme faaliyetlerinin ilk başlatıcısı olmuştur¹. İslam tarihinde Mekke ve Medine dönemleri olarak adlandırılan evrelerde insanları İslam'a davet faaliyetlerinde bulunulmuştur. Kısa bir zaman içinde Hz. Peygamber'in kullandığı gizli ya da açıktan haberleşme yöntemleri ve etkin istihbarat ağı sayesinde İslamiyet geniş bir coğrafyaya ve kalabalık halk kitlesine ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in istihbarata ve gizliliğe ne denli önem verdiğini, Mekke döneminde Kureyşlilere karşı takındığı tutumdan gayet iyi anlıyoruz. Ta ki nübüvvetin dördüncü yılında "Ey Peygamber! İnsanlara emrolunduğunu açıkça tebliğ et"² ayeti nazil oluncaya kadar bu hassasiyeti gütmeye devam etmiştir. Yine Hz. Peygamber hicret esnasında ve Medine

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Böl. ELAZIĞ, tyildirim23@hotmail.com

¹ İbrahim Harekât, Berid, *DİA*, c. V, Ankara, 2004, s. 499; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 403.

² Kuran-ı Kerim; Hicr/ 94.

dönemlerindeki faaliyetlerinde de Mekkeli müşriklere karşı gizlilik politikası içerisinde davranarak karşı taraftan bilgi almak suretiyle siyasetini belirlemiştir. Benzer çalışmalar dört halife döneminde de devam etmiştir. Örneğin Hz. Ebû Bekir, hilafet tartışmaları ve yalancı peygamberler meselesinin yanı sıra Ridde olaylarında (dinden dönme) iç istihbarata başvurmuş ve her yere casuslar göndermiştir. Hz. Ömer ise genişleyen coğrafyada iç ve dış istihbarata büyük önem vermiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde ise yaşanan iç karışıklıklardan dolayı iç istihbarata ihtimam gösterilmiştir. Emeviler Dönemine gelindiğinde ise, Divan-ı Berîd adlı bir kurumun oluşturularak bunun aracılığı ile istihbarat faaliyetlerinin yapıldığı ve böylelikle istihbarat çalışmalarının belli bir düzene girdiği bilinmektedir. Öyle ki Emeviler bu divana o derece ehemmiyet vermişlerdir ki hazineден 4 milyon dirhem bütçe ayırmışlardır. Bununla birlikte Divanü'r-Resâil mensuplarından da faydalandıkları bilinmektedir.

1. Haberleşme Faaliyetleri İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Emevi iktidarının ardından yönetimi ele geçirip geniş bir coğrafyaya hükmeden Abbasiler, askeri ve ticarî bakımdan kendileri için birinci derecede önemli addettikleri yollar üzerinde asayiş ve emniyeti sağlayabilmek için büyük çaba sarf ettiler. Yollarda güvenliği sağlayabilmek için, menzilhaneler (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.)³ vücuda getirmek ve bu menzillerde daima harekete hazır at, katır ve hecin devesi (tek hörgüçlü hızlı bir deve cinsi) gibi vasıtalar bulundurmak oldukça önemliydi. Sahil memleketlerinde veyahut akarsuların olduğu bölgelerde ise gemilerden ve sallardan⁴ istifade ediliyordu. Ancak en büyük sorun kara yollarının intizam ve emniyeti idi; bunun için büyük bir memur ve hizmetli kadrosuna ihtiyaç vardı. Bu dönemde bütün yollar üzerinde askerî faaliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticarî faaliyet mevcuttu. Abbasi imparatorluğu içinde muazzam bir gelişme kaydeden iktisadî hayat, yalnız iç ticarete değil, dış ticarete de kendini göstermiş ve bu faaliyetlerin gittikçe artması, yolların intizam ve güvenliği meselesini ortaya çıkarmıştı. Yalnız devlet postası için değil, kalabalık ticaret kervanları için de buna ihtiyaç duyulmaktaydı⁵. Bu sebeple Bağdat'ta merkezî idareyi teşkil eden divanlar arasında ve merkezin vilayetlerle haberleşmesini yürütmek, memurların ülke içerisinde seyahatlerini sağlamak, postacılık ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek, istihbarat ve gizli haberleşmeyi koordine etmek gibi görev sorumluluklarına sahip Divânü'l-Berîd (*Divânü'l Berîd ve's-sıkek ve't-turuk*)⁶ denilen resmî posta ve istihbarat teşkilatı kuruldu⁷. Yine Abbasiler döneminde özellikle Şîî Büveyhîlere karşı mücadelede Divân-ı Berîd'in kullanıldığı ve istihbarat çalışmalarından dinî, siyasî ve mezhebî yönlerden faydalandığı bilinmektedir. Abbasi posta teşkilatının tepe noktasını teşkil eden Divânü'l-Berîd'in başındaki kişiye Sâhibü'l-Berîd veya Sâhibü'l-Berîd ve'l-Ahbâr denilmekteydi. Halife ile birebir görüşme kudretine sahip olan bu kişiler vezirler ile eşdeğerdi. Bizzat halife tarafından atanan Sâhibü'l-Berîd'in, ilgili divan memurlarını tayin ve atama yetkisinin yanı sıra, teşkilatın tüm ülkede düzenli işlemlerini sağlama, halifenin yazışmalarını gerçekleştirme, haber alma ile ilgili istenen raporları hazırlama, halifenin emirlerini taşradaki idarecilere ve oradaki haberleri merkeze ulaştırma gibi görevleri bulunuyordu. Nitekim her konuyu ayrı başlıklar altında

³ Bu menzilhanelerin sayısı 132-232/750-847 yılları arasında yaklaşık 900'den fazlaydı. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60; İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, s. 153; Muhyü Hilâl es-Serhan, "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Hudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

⁴ Özellikle keşif maksatlı bir gemi türü olan "Mızrab" ve yine adını Suriye kıyılarındaki Cebele şehrinden alan "Cebeliye" gemisi daha çok keşif ve casusluk hizmetlerinde kullanılıyordu. Bkz; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 269; İdris Bostan, "Gemi", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, s. 10.

⁵ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 326-328.

⁶ Kudâme b. Cafer el-Bağdâdî (337/948), *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 184; İbn Hurdâzbihi, *a.g.e.*, s. 153.

⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 276-277; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (çev. Salih Şaban,) İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

dosyalayan Sâhibü'l-Berîd, özellikle yollar ve menzilhaneler ile ilgili olarak menzilhane çevresinde suyun bulunup bulunmadığı, iklimi, yolların mil ve fersah uzunlukları ilgili bilgileri eksiksiz olarak divan defterine kaydedirdi⁸.

Berîd teşkilâtı, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Fakat bunların sorumlu olduğu en önemli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların (kumandanlar, valiler, kadılar ve maliye memurları) hâl ve hareketlerini, hükümdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir gözetim altında bulundurarak, merkeze süratle bildirmektir. Resmî bir teftiş vazifesinden başka, hükümdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini de gören bu teşkilâtın, bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde ayrı ayrı memurları vardı. Merkezî idarenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen bu grubun büyük nüfuz ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde idarî ve malî büyük yolsuzluklar yapan yahut fena niyetler besleyen askerî ve idarî âmirler, bu vaziyeti merkeze bildirmemeleri için berîd (posta) görevlilerini türlü vasıtalarla kandırmağa çalışırlardı. Ancak resmî postadan başka, ticari kervanlar vasıtası ile de hususi mektuplar gönderildiği için, herhangi bir hâdiseyi uzun müddet saklamağa imkân yoktu, fakat bütün bunlara rağmen, posta ve istihbarat görevlilerinin bazen kendi maddî menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyerek, merkezi yalan haberlerle oyaladıkları da oluyordu⁹. Bu hususta Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) berîd ile ilgili tespiti oldukça ilgi çekicidir. Ebû Ca'fer; "Devletimin muntazam idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadî; ikincisi zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet âmiri; üçüncüsü, malîye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harâc reisi dedikten sonra susar ve parmağını ağzına götürerek ah çeker. Bunu üç defa tekrarladıktan sonra yanındakiler, "Ya Emirü'l-Mü'minîn peki dördüncüsü?" diye sorduklarında halife "bu üç memurun her hâlini bana doğru olarak haber verecek bir berîd reisi (istihbarat şefi)" diye cevap verir¹⁰. Buradan anlaşılmalıdır ki, berîd nazırları veya şefleri günümüzdeki istihbaratçılar gibi görevlerini ifa etmekteydiler. Berîd reisleri ile halifeler arasında veya valiler arasında aracı yoktu. Berîd reisi bir konuyu arz etmek için halifenin sarayına geldiğinde doğrudan huzura çıkar ve bildirmek istediği konuyu bizzat kendisi arz ederdi. Bu bilgi halife ile berîd reisi arasında sır olarak kalır, açıklanması gerekirse berîd reisi tarafından kendi düşüncesi ve görüşüne göre açıklanırdı. Bu husus ile ilgili İmâm Ebû Yûsuf "Kitâb'ul-harâc" adlı eserinde berîd teşkilâtının bozukluğunu, bu işte kullanılan memurların güvenilir insanlar olmadığını, valiler, kadılar, malîye memurları ile anlaşarak sû-i istimalleri sakladıklarını, bu gibi adamlar tarafından verilecek haberlere inanmanın doğru olmayacağını söylemektedir. Ebû Yûsuf bununla ilgili olarak halifeye şöyle demektedir; "Ey Müminlerin emiri! Taşrada bulunan posta memurlarına gerekli emirlerinizi ve tavsiyelerinizi iletin. Hadisatı tam olarak bildirmedikleri takdirde cezalandırılacaklarını bildirin. Çünkü bize gelen malumata göre; her çeşit haberleri tarafınıza ulaştırmakla görevlendirdiğiniz posta memurları, valilerin ve her memlekette bulunan ordu kumandanlarının uygunsuz hâllerini, kötü davranışlarını, halktan bir kısmını diğerlerine tercih ettiklerini size bildirmedikleri gibi, bazen de âmiller (memurlar) ile işbirliği yaparak halka zulüm ve haksızlık ettiklerini, bilinmesi sizce elzem olan halk meselelerini sizden gizlediklerini, halka kötü muamele yaptıklarını, kendileri halk tarafından tasvip edilmedikleri hâlde size hilaf-ı hakikat malumat verdiklerini duyuyoruz. Bu hususları araştırmanız, her memlekette namuslu ve güvenilir kimseleri seçip bu vazifelere getirmeniz, askerî işleri ve posta

⁸ Dağ, a.g.e, s. 61.

⁹ Barthold, a.g.e, s. 326-328.

¹⁰ Ali b. Muhammed İbnü'l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. A. Ağırakça), c. VI, İstanbul, 1991, s. 30; Enver er-Rifâi, *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986, s. 143; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdî Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 301; Aykaç, a.g.e, s. 52; Nesim Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987, s. 381, Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 406; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, s. 67; Abdülhalik Bakır, "Emevîler ve Abbasîler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003, s. 13.

işlerini güvenilir kimselere havale etmeniz lazımdır. Bu kimselere tembihatta bulunarak, şahadete ehil olmayanların şahadetlerini kabul etmemelerini, maaşlarının Beytülmal'den verilmesini, halka ait işlerden hiçbir şeyi gizli tutmamalarını, hadisatı olduğu gibi tahrir etmeden, ilave ve noksan yapmadan valilerinize ve size bildirmelerini tavsiye edin ve emirlerinize muhalefet edenleri başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırın. Posta memurları ile kumandanların ehli namus ve güvenilir kimseler olmalarına dikkat edin. Çünkü posta memurları; valiler, kadılar, amirler ve diğer memurlar aleyhinde müfettiş demek olduklarından adil kimseler olmadıkları takdirde, verecekleri haberleri doğru kabul etmenin ve mucibince amel etmenin caiz olamayacağı aşikârdır. Yine posta memurlarına emir buyurunuz ki posta işlerinde kullanılan hayvanlara, posta işleri ile ilgisi olmayan kimseleri bindirmesinler"¹¹. Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, berîd görevlilerine günde iki kez rapor göndermelerini emretmiştir. Sabah ve akşam namazlarından sonra halifeye sunulan bu raporlarda; buğday, arpa gibi hububat ürünleriyle, yiyecek maddelerinin fiyatları, kadınların hükme bağladığı her türlü konular, valilerin icraatları, vilayet beytûmaline giren ve çıkan her şey hakkında bilgi bulunmaktaydı. Halife bu raporları zaman kaybetmeden inceler, malların fiyatlarında bir artış varsa bunun sebebini vali ve harac amilinden sorup, verilen habere göre fiyatları ya değiştirir ya da aynı bırakırdı¹². Halife el-Mansur, istihbarat konusunda oldukça deneyimli bir devlet adamıydı. Düşman casuslarına bilgi sızdırmamak için her türlü tedbiri alırdı¹³. Örneğin bununla ilgili olarak tarihçiler, halifenin casus tehlikesinden dolayı, Bağdat merkezindeki çarşıları Kerh'e naklettirmesini şu şekilde aktarmaktadırlar: Rivayete göre Rum (Bizans) diyarından Bağdat'a gelen elçiye, Ebû Ca'fer, başmabeyincisi Rebî b. Yunus'u rehber olarak görevlendirip ona şehrin tüm mekânlarını gezdirmesini emretti. Rebî, onu gezdirdi, surlara çıkardı, sur kapılarının kemer ve kubbelerini gösterdi. Halifenin maksadı başşehrinin ihtişam ve azametini göstermekti. Daha sonra elçi Mansûr'un yanına geldiğinde Mansûr ona: "Şehrimi nasıl buldun?" diye sordu. Elçi cevaben: "Ey mü'minlerin emîri! Sizler öyle bir şehir kurmuşsunuz ki, sizden önce yaşayan hiçbir kimse benzerini yapmamıştır. Sağlam surlar içerisinde inşa edilmiş güzel yapılara rastladım, ancak şehriniz üç kusuru var" dedi. Birincisi; sudan uzak olmasıdır. Şüphesiz ki insanların suya olan ihtiyaçları kaçınılmaz bir şeydir. Diğeri; bilindiği gibi göz yeşil ve yeşile tutkundur. Oysa şehrinizde bir bahçe bile yoktur. Üçüncü kusur ise şudur: Halkın ve düşmanların (pazarları kastederek) şehirde seninle beraberdir. Hâlbuki idare edilenler, idare edenlerle aynı yerde bulunurlarsa hükümdarın sırlarının ifşa edilmesine sebep olur. Mansûr bunlardan şehrindeki eksiklikleri öğrenmişti. Fakat bu eksiklikleri Bizans elçisine itiraf etmekten kaçınarak şöyle savundu: "Su hakkındaki görüşünüze gelince, bize dudaklarımızı ıslatacak kadar su yeterlidir. İkincisi ise biz oyun ve eğlence için yaratılmadık. Sırların yayılması hususundaki görüşünüze gelince, benim halkımdan gizlediğim hiçbir sırrım yoktur". Fakat elçi ülkesine dönünce, Mansûr, adamlarını yanına çağırarak onlara şöyle dedi: Dicle nehrinden iki kanal kazınız, Abbasîye'ye benim için ağaç dikiniz ve tüccarları Kerh semtine naklediniz. Özellikle çarşıların şehir dışına taşınmak istenişinin sebebi, şehre gelen tüccar taifesi içerisinde casus olma ihtimali bulunan ve gece olduğunda şehrin kapılarını açarak tehlike doğuracak kişilerin olabilmesiydi¹⁴.

Abbasîlerde, halife ile valilerin arasındaki yazışmaları yürüten sır kâtipleri özellikle görevleri nedeniyle halifenin birçok özel meselelerine ve devletin gizli tutulması gereken önemli bilgilerine vakıflardı. Kâtipler, sahip oldukları önemli bilgiler nedeniyle bazen çok büyük zararlara yol açabiliyorlardı. Nitekim halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından önemli bir iş için görevlendirilen

¹¹ Yaküb b. İbrahim Ebû Yûsuf (181/798), *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 285.

¹² Aykaç, *a.g.e.*, s. 52.

¹³ Dağ, *a.g.e.*, s. 56; Bakır, *a.g.m.*, s. 15.

¹⁴Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*"*Târîhu'l Ümem ve'l Mülûk*" (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 1962→Kahire, 1960-70, c. IX, s. 230-231,262; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *el-Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 2008. c. IV, s. 448; Ebû Ali b. Muhammed b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem* (thk. Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, c. III, s. 110; Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul, 1985, c. V, s. 464; Hüseyin Ali Mısırî; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî, İskenderiyye*, 1982,s. 88; Ahmed Muhtâr Abbâdî.; *Fi't-Târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, ts, s. 58; Ahmet Çelebi, "Abbasîler Devri" *D.G.B.İ.T.*, İstanbul, 1992, c. III, s. 369-370.

bir casusun planı, yine onun sır kâtiplerinden biri tarafından bozulmuştu. Zira bu sır kâtibi aynı zamanda düşman için hizmet eden bir casus idi. Bununla ilgili bir haberde: "Ebû Ca'fer el-Mansûr, kendi zamanındaki Şiilerin başı olarak bilinen Muhammed b. Abdullah ve İbrahim b. Abdullah'ı ortaya çıkarıp yakalamak için, bir casusuna, adı geçen kişilerin yandaşları tarafından yazılmış gibi gösterilen sahte bir mektupla bazı aynı yardım malzemeleri verdi. Bu casus Medine'ye vardktan sonra, Abdullah b. Hasan ile görüştü ve ona, oğlu Muhammed'in nerede olduğunu sordu. O da, oğlunun Cuheyne Dağı'nda bulunduğunu söyledi ve bu casusa, kardeşi Ali b. Hasan ile görüşerek onun rehberliğinde oraya gitmesini tavsiye etti. O da bu tavsiye üzerine, Ali b. Hasan'la görüştü ve kendisini Muhammed'e götürmesi konusunda söz aldı. Tam bu sırada Ebû Ca'fer'in, Şiiler'le gizli işbirliği içinde olan bir sır kâtibi vardı. Bu kâtip, hemen Abdullah b. Hasan'a bir mektup yazarak Ebû Ca'fer tarafından gönderilen casusun durumunu anlattı. Mektup, Abdullah b. Hasan'ın eline geçer geçmez derhal bu olayı bildirmesi için, Ebû Hubbar adında bir şahsı, Ali b. Hasan ile birlikte Muhammed'e gönderdi. Ebû Hubbar, yolda Ali b. Hasan ile karşılaştı ve yeni durumu ona nakletti. Arkasından süratle yoluna devam ederek Abdullah b. Amir el-Eslemi, Şuca adında bir şahsın iki oğlu ve bazı kimselerle bir mağarada saklanan Muhammed ile görüştü ve durumu ona da anlattı. Muhammed bu haberi duyduktan sonra Ebû Hubbar'a bu konudaki görüşünü sordu. O da kendisine şu üçünden birini seçmen lazım diyerek şu tavsiyede bulundu. "Ya bırak bu casusu yakalayıp öldürelim veya onu zincire vuralım, böylece nereye gidersen onu da yanında götürürsün veyahut da bu adamı yakalayıp zincire vurursun sonra Cüheyne'deki güvendiğin akrabalarına teslim edersen, onların yanında kalır." Muhammed onun yakalanarak zincire vurulması yönünde Ebû Hubbar'a emir verdi. Muhammed ve adamları arasında bu olay ele alınırken, Ebû Ca'fer'in göndermiş olduğu casus, işin farkına vardı, böylece bulunduğu yerden ana yola çıkarak Medine'ye yük taşıyan bazı bedevilere rastladı ve onlara büyük miktarda para teklif ederek kendisini gittikleri yere kadar götürmelerini istedi. Onlarda bu cazip teklifi kabul ederek onu boş bir çuvalın içine yerleştirdiler ve Medine'ye kadar götürdüler. Bu casus buradan da Irak'a giderek başından geçen bütün olayları halifeye tek tek anlattı¹⁵. Özellikle Abbasiler döneminde beynelmilel çapta yürütülen ticaret sayesinde farklı milletlere sahip casuslar; tüccar, seyyar satıcı, seyyah, dilenci, hekim kılığına girerek başka ülkelerin durumu hakkında kendi idarecilerine bilgi akışı sağlıyorlardı¹⁶. Örneğin Ebû Müslim-i Horasânî, Abbasî davetini yürütürken, Kahtaba b. Şebîb el-Ummânî'ye yüklü miktarda para vererek bunu davet işlerinde sarf etmesi üzere es-Seffâh'ın kardeşi imam İbrahim b. Muhammed'e gönderdi. Ancak Kahtaba, Şam'a vardığında Mervan b. Muhammed'in, İbrahim'i yakaladığını ve onu hapse attırıldığını öğrenince, İbrahim'e ulaşabilmek için tacir kılığına girip, oradakilere İbrahim'e bir emanet getirdiğini söyleyip kandırarak yanına girdi¹⁷. Bunun yanı sıra çoğu zaman halifeler de tacir kılığına girerek insanlar arasına katılıp halkın durumunu bizzat yerinde müşahede ediyorlardı¹⁸.

Halifeler veya valiler genellikle berîd (posta) reisleriyle kendileri arasında gizlice haberleştikleri bir tür işaret ve parolaya sahiplerdi. Halifeler veya valiler berîd reislerinden aldıkları mektuplarda bu işaret ve parola bulunmaz ise berîd reisinin kendi el yazısıyla yazılmış ve mührü ile mühürlenmiş olsa bile- o mektuplara güvenmezlerdi. Çünkü mektupların baskı altında yazdırılmış olma ihtimali vardı. Nitekim Abbasî devletinin kurulmasını sağlayan Ebû Müslim Horasani, ikinci Abbasî halifesi Mansur tarafından Horasan'dan Bağdat'a çağrıldığında hayatından endişe ettiği zaman bu yola başvurmuştur. Ebû Müslim, halife Mansur'un daveti üzerine Horasan'dan ayrılınca emrindeki askerlerin komutanlığına vekâleten Ebû Nasır Malik b. Heysem'i getirmişti. Ebû Müslim Heysem'e, sana mektubum gelinceye kadar burada bekle, eğer mektubum sana yarım mühürle gelirse o mektubu benim yazdığımı anlarsın, yok eğer mektup tam mühürlü ise bil ki onu ben yazmamışım demektir. Ebû Müslim, Medain şehrine varınca orada öldürüldü. Halife Mansur

¹⁵ Bakır, *a.g.m.*, s. 16. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 163.

¹⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, İstanbul, 2012, s. 92; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Will Durant, *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004, s. 47.

¹⁷ Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸ Ebu'l Fadl Beyhaki, *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts, s. 555; Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

onun ağzından bir mektup yazarak Ebû Nasır Malik b. Heysem'e gönderdi. Mektup da kendisine ait olan mal ve servetini getirmesini istemişti. Ebû Nasır Malik b. Heysem mektubun üzerindeki mührün tam olduğunu görünce Ebû Müslim'in o mektubu yazmamış olduğunu hemen anladı¹⁹.

Emevilerden halifelik makamını devralan Abbasîlerin ilk yıllarında valilerin büyük bir kısmını, halifelerin kardeşleri veya amcaları oluşturuyordu. Bu valilerden bazılarının fena hareketleri ve icraatları olsa bile bunların mallarına devlet adına el konulmuyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde valilikler yakın akraba dışındaki kimselerin eline geçince bu valiler hırs ve tamahkârlığa kapılıp mal biriktirmeye başladılar. Bu nedenle ilk olarak Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, valileri berîdlerden gelen raporlar doğrultusunda azledip görevden aldıça servetlerini de müsâdere ediyor ve "Beytü'l-mâli'l-mezâlim" adı ile kurdurduğu hazineye gönderiyordu²⁰. El konulan bu mallar burada tek tek sayılıp kayıt altına alınıyordu²¹. Nitekim Abbasî halifeleri, valilerin bağımsızlık sevdasına düşüp ayaklanmalarını engellemek ya da bu tür isyanları önceden haber alıp gerekli tedbiri sağlamak için valileri, berîdler sayesinde sürekli gözetim altında tutuyorlardı. Zira halife adına tüm devlet işlerini izlemek gibi görevlere sahip olan berîd amilleri (memurlar), halifenin vilayetlerdeki en çok güvendiği kişi konumundaydılar. Ayrıca berîd amilleri, ahlaksız ve vicdansız memurlar hakkında tahkikat yapmak, önemli kişilerin ölümlerini merkeze bildirmek, bir şehre gelen asileri, asi liderlerinin aktivitelerini rapor etmek ve valilerin icraatlarını denetlemek gibi geniş sorumluluklara sahiptiler²². Örneğin halife Me'mûn Tâhirîler devletinin kurucusu Tahir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak tayin ettiğinde Tahir, bir süre sonra Me'mûn'un adını hutbeden çıkardı. Bunun üzerine oradaki berîd âmili kendisinden bu durumu izah etmesini istedi. Tahir, berîd âmiline konuyu merkeze bildireceğinden korkarak bir yanlışlık olduğunu ve durumu merkeze bildirmemesini istedi. Ancak berîd âmili kendisi bu haberi Me'mûna rapor etmese dahi Bağdat'a giriş çıkış yapan tacirlerin kendisinden önce bu haberi halifeye ulaştıracaklarını söyledi²³.

Berîd teşkilatı sayesinde saray halkı da sürekli kontrol altında tutuluyordu. Örneğin Ebû Ca'fer el-Mansûr'a, berîd görevlileri tarafından oğlu Muhammed Mehdî'nin bir şaire 20,000 dirhem bahşış verdiği haberi ulaştırılınca şairi hemen huzuruna çağırıp, Şiiri kendisine de okumasını istemiştir. Mansur; bu Şiirin 4,000 dirhemden fazla etmeyeceğini söyleyip 16,000 dirhemi geri aldırtmıştır²⁴.

Hicrî 261/874 yılında halife Mu'temid, Ya'kûb es-Saffâra, Horasan, Cürcüstan, Taberistan, Rey ve Fars bölgesinin emniyet görevliliğinin kendisine verildiği haberini tacir grupları ile bildirmiştir²⁵. Hicrî 290/902 yılında Karmatîler ile Şam'da bulunan İhşidîler arasında çıkan mücadelenin ardından Karmatîler'in galib geldiği ve İhşidîler'in çok sayıda kayıp verdiği haberini yine bir grup tacir, Abbasî veziri Ali b. İsa'ya ulaştırdı²⁶. Miskeveyh (ö.421/1030), tacirlerin vezir Ali b. İsa'ya yazmış oldukları mektupta, Şiraz'da Karmatîler için casusluk yapan bir kişi gördüklerini ve bu kişinin daha sonra vezirin adamları tarafından yakalanarak ona götürüldüğünü bilgisini de vermektedir²⁷.

Hicrî 296/908 yılında cereyan eden bir hadisede, halifeden kaçan Abdullah b. Mutez'in, İbnü'l-Cassas adındaki bir mücevher tacirinin evine sığınıp saklandığı bilgisi vardır. Ancak Abdullah b. Mutez'in buraya sığındığı, İbnü'l-Cassas'ın evindeki hizmetçilerden biri tarafından saraya ulaştırılınca, İbnü'l-Cassas ile Abdullah b. Mutez, halife el-Muktedir'in (295-320/908-932)

¹⁹ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 302.

²⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 415; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 30; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

²¹ Mez, *a.g.e.*, s. 100 vd.

²² Zeydan, *a.g.e.*, s. 300; Dağ, *a.g.e.*, s. 62.

²³ Zeydan, *a.g.e.*, s. 300; Nazir Hassan Sa'davi, *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953, s. 74-75; Köprülü, "Berîd", *İA*, c. II, s. 544; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 385; Barthold, *a.g.e.*, s. 278.

²⁴ Aykaç, *a.g.e.*, s. 52-53

²⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VII, s. 241.

²⁶ Mısri, *a.g.e.*, s. 60.

²⁷ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 181-183.

huzuruna çıkarıldılar. İbnü'l-Cassas, vezir İbnü'l Furât'ın kefilliği ile belli bir miktar para ödeyerek serbest kalırken Abdullah b. Mutez idam cezasına çarptırıldı²⁸.

Abbasî hilafeti içerisinde oldukça büyük ve önemli bir müessese olan berîd teşkilatı içerisinde birçok güvenilir memura ihtiyaç vardı. Özellikle bu memurların bağlılıklarını ve sadakatlerini sağlamak için kendilerine bol maaşlar verilmesi gerektiğinden, bu teşkilat için büyük harcamalar yapılmaktaydı. Yolların yol kesicilerden, hırsızlardan ve düşman saldırılarından korunması, gerektiğinde karadan ve denizden ajanlar gönderilmesi, berîd reisinin görevleri arasındaydı. Sınırlar kumandanlarının ve valilerinin mektupları bu daireye teslim olunuyordu. Berîd teşkilatı bu mektupları en kısa yol ve en çabuk vasıta ile yerli yerine ulaştırmak yükümlülüğündeydi²⁹. Ayrıca berîd teşkilatı, valilerin yeni tayin edildikleri eyaletlere nakledilmesi ve askeri birliklerin yükleriyle birlikte ulaşımı işlerinde kullanılmaktaydı. Halk ise bu teşkilattan faydalanmak istediğinde ağır sayılabilecek bir bedel ödemesi mukabilinde faydalanabilmekteydi³⁰. Berîd teşkilatına en çok önem veren halifelerden biri Halife Muhammed Mehdî olmuştur. Halife, vermiş olduğu emirlerin hızlı bir şekilde taşradaki valilerine ulaşması için posta teşkilatında bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Halife kendisi gibi oğlu Hârûnu'r-Reşid'in de haberleşme hususunda hassasiyet göstermesini tembihlemiştir. Örneğin Bizans ile yapılan savaşlarda onu ordunun başına getirmiş ve ondan düşmanı yakından takip etmesini istemişti. Ayrıca Bağdat ile ordunun karargâhı arasında posta menzilleri kurdurarak, merkez ile ordu karargâhı arasında düzenli bilgi akışının gerçekleşmesi sağlamıştır. Yine halife el-Mehdî, veziri Yakub b. Davud'dan, bütün vilayetlere güvendiği kimselerden birini göndererek haberleşme ağını kurmasını emretmiştir. İlk defa bu dönemde haberleşme için deve ve katır kullanılmış, Mekke, Medine ve Yemen'i birbirine bağlayan yollar üzerinde posta istasyonları kurulmuştu. Ayrıca Bağdat ile Bizans'a bağlı liman kentleri arasındaki bağlantı yeniden sağlanmıştır³¹.

Haberleşme faaliyetlerini sağlamakta oldukça önemli bir yere sahip olan berîd teşkilatının yapısı dönemlere göre bazen farklılık arz etmekteydi. Zira el-Mehdî gibi bazı halifeler bu teşkilatın gelişmesi için büyük bir çaba ve gayret sarf ederken ondan sonra hilafeti devralan büyük oğlu Musâ Hâdî, babasının kurmuş olduğu posta teşkilatını lağvetmiştir. Hâdî'den sonra başa geçecek olan kardeşi Hârûnu'r-Reşid (786-809) dönemine kadar bu teşkilat işlevselliğini büyük oranda kaybetmiştir. Hârûnu'r-Reşid göreve geldikten sonra berîd teşkilatını yeniden düzenleyip etkin hale getirdi ve veziri Yahya el-Bermekî'yi bu iş için görevlendirdi. Bu dönemde posta istasyonlarının sayısı artırılmış ve her an göreve hazır posta hayvanları bulundurulmak suretiyle yeni bir temel ve anlayış üzerine teşkilatlandırılmıştır. Buradaki posta görevlileri yalnızca halifenin veya Sahibu'l-berîd'in emriyle hareket etmekteydiler. Bu posta teşkilatları her ne kadar devlet menfaatlerine hizmet etmek için planlanmış olsa bile, bazen sınırlı oranda özel haberleşmeleri de sağlamaktaydılar³². Her eyalet merkezinde bir posta dairesi kurulmuş ve halifeliğin önde gelen merkezleri ile Bağdat, yollarla birbirine bağlanmış ve bütün bu yollar konak yerleri (menzil) ile teçhiz edilmişti. İran'daki konak yerlerinde katırlar ve atlar, Suriye ve Arabistan'dakiler ise daha ziyade develer, gelecek emirler için hazır bir şekilde bekletiliyordu³³. Özellikle Hârûnu'r-Reşid'in hilafeti dönemi ile ilgili olarak, haber alma ve istihbarat faaliyetleri açısından ilginç bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Hârûnu'r-Reşid ile siyasî otoritesini güçlendiren sadık adamları Bermekîler arasında ihtilaflar baş gösterince, halife onların siyasî nüfuzlarını ortadan kaldırmak için bahaneler arıyordu. Öncelikle Yahya b. Halid el-Bermekî'yi hapse attıran halife ardından onun oğlu Cafer el-Bermekî'yi casuslar vasıtasıyla takip ettirmeye başladı. Halifenin, Bermekî sarayında görev yapan özel casusları vardı. Bu casuslar, Bermekî ailesinin bütün faaliyetlerini her an takip edip halifeye rapor ediyorlardı. Özellikle halifenin bizzat yetiştirip Cafer b. Yahya el-Bermekî'ye

²⁸ Mısıri, *a.g.e.*, 60.

²⁹ Zeydan, *a.g.e.*, s. 302.

³⁰ Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496;

³¹ Aykaç, *a.g.e.*, s. 53.

³² Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496; Dağ, *a.g.e.*, s. 59.

³³ Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496-497.

hediye ettiği Hazer kökenli iki köle, Cafer'i takip edip onun faaliyetlerini ve evinde düzenlenen toplantılardaki konuşmaları günü gününe halifeye naklediyorlardı. Cafer b. Yahya el-Bermekî, haftada bir defa Fars kökenli devlet adamları ile bazı zengin kişileri evine davet ediyordu. Buraya gelen kişiler, Cafer'le birlikte tek tip kıyafetler giyerek eğlence düzenliyorlardı. Bu toplantılardan birisinde Ebû Müslim el-Horasânî hakkında bahis açıldı ve toplantıya katılanlardan birisi, ona övgüler yağdırarak devlet idaresini tek başına bir aileden (Emevîlerden) diğerine (Abbasîler) nakletmesindeki becerikliliğini dile getirdi. Bu sözleri duyan Cafer şu görüşleri ileri sürdü: “Bu şaşılacak bir durum değildir, hatta onun gücüyle de gerçekleşmemiştir. Zira o, buna ancak 600.000 kişinin öldürülmesi neticesinde ulaşabilmiştir. Oysa, hünerli kişi odur ki, devlet idaresini kan dökmeden bir kavimden diğerine nakleder.” Bütün bu konuşmalara şahit olan halifenin habercileri, Cafer'in bu konuşmasını aynen halifeye aktardılar. Ayrıca amacının, siyasî otoriteyi Abbasîlerden alarak, Farslara veya Ehl-i Beyt mensuplarına teslim etmek olduğunu ifade ettiler. Bunun üzerine Hârûnu'r-Reşid, hicrî 186/802 yılında hac ziyaretinden döndükten sonra, Cafer b. Yahya el-Bermekî'yi yakalatıp öldürtmüş, ardından da Bermekîlere ait bütün mallara el koyarak onlara yakın olan insanların çoğunu hapse attırmıştır³⁴.

Halife Me'mûn (197-217/813-833) dönemine gelindiğinde berîd teşkilatı sahip olduğu yaygın ağ sayesinde en parlak devrini yaşadı. Zira Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşid'in oğulları Emin ile Me'mun arasında meydana gelen taht mücadelesinde, mücadelenin Me'mun lehine sonuçlanmasında bu müessese çalışanlarının büyük katkısı olmuştur. Mes'ûdî bu hususta şu bilgiyi aktarmaktadır; “Emin ve Me'mûn arasında çıkan fitne olaylarında, Me'mû'nun komutanı olan Tahir b. Hüseyin (158-207/775-822) Bağdat'ı kuşattığı zaman, Kerh'ten bir tacir topluluğu, Tahir ile mektuplaşıp, ona Bağdat'ın içerisindeki durumun kötü olduğunu ve Bağdat'tan sağ salım çıkmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak bu tacirlerin geriye kalan diğer bir kısmı ise bu davranışı uygun görmeyip, Tahir b. Hüseyin ile mektuplaşan tacirlere, siz Tahir ile mektuplaşırsanız Emin'in şerrinden kurtulamazsınız diyorlardı”³⁵. Me'mûn'un kullandığı hafiyeler ve casusların çoğu tacir ve postacılar tarafından oluşmaktaydı. Bunlar vasıtasıyla kendi saltanatı içerisindeki bölgelerden kolayca haber alıyordu. Nitekim Me'mûn'a yakın olan Fadl b. Sehl, Bağdat'ta ikamet eden bazı asker ve sivil casuslarına, şehirde meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri günü gününe nakletmeleri için emir vermişti. Bu sırada Me'mûn'a yakınlığı ile bilinen Abbas b. Musa Zü'r-Risateyn adında bir muhbir de Bağdat'taki siyasî gelişmeleri naklediyordu. Bu muhbirin sağlamış olduğu istihbarat sayesinde, Horasan halkı Emin'e karşı Me'mûn'u desteklemiştir. Öyle ki, adı geçen casusun, Emin'in veziri Fadl b. Rabî yanısında kendisi gibi düşünen ve devamlı bir şekilde haber nakleden başka bir casusu bulunuyordu. Emin, Me'mûn'a karşı bir ordu göndermek isteyince, Zü'r-Risateyn, hemen bu casusa haber gönderip, Fadl b. Rabî'e gönderilecek orduya kumandan olarak Ali b. İsa b. Mahân'ı teklif etmesini istedi. Çünkü İbn Mahân, Hârûnu'r-Reşid zamanında Horasan valisi olduktan sonra bölge halkını kötü idare etmiş ve birtakım huzursuzluklara neden olduğu için halife tarafından görevinden alınmıştı. Bu yüzden Horasanlılar ondan nefret ediyorlardı. Böylece Zü'r-Risateyn Horasan halkını Emin'e karşı koymaya, Me'mûn'un ise yanında yer almalarına zemin hazırlamış oldu. Neticede Zü'r-Risateyn'in çabaları sonucu İbn Mâhan, Emin'in ordularının başında Me'mûn'a karşı sefere çıkınca plan gerçekleşmiş oldu³⁶.

Casusluk faaliyetleri gerek kadın gerekse erkek casuslar tarafından yapılmaktaydı. Bu casusların faaliyetleri daha ziyade Abbasî ve Bizans arasında meydana gelen mücadeleler esnasında daha da yoğunluk kazandı. Casuslar genellikle tacir, hekim ve sürme satıcısı kılığında bilgi topluyordu. Halife Me'mûn zamanında Bağdat'ta yaklaşık 1700'e yakın kadın hafiyeler memuru istihbarat örgütünde hizmet veriyordu³⁷. Bu casuslar yalnızca ülke sınırları içerisinde değil, diğer

³⁴ Bakır, *a.g.m.*, s. 17-18. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 490-491; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 177-178; Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 435-436.

³⁵ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (346/957), *Mürücu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938, s. 320. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 562; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 202 vd.

³⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 204 vd.

³⁷ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

ülkelerde de faaliyet gösteriyorlardı. Abbasî hilafetinde casusluk faaliyetlerinin en fazla görüldüğü yerler arasında Anadolu toprakları yer almaktaydı. Öyle ki, Abbasîlerin en güçlü ve en büyük rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nun topraklarında onlarca casus; tacir veya hekim kılığında faaliyetlerini sürdürüyordu³⁸. Bununla ilgili olarak İbnü'l Cevzi, hicrî 288/900 yılında, Rakka'da bulunan tacirlerin, Rumlar'ın büyük sayılar ile Keysum'a (Adıyaman-Samsat) doğru ilerlediklerini haber vermeleri üzerine yaklaşık 15.000 kişiden müteşekkil bir İslam ordusunun hazırlığa geçtiği bilgisini vermektedir³⁹. Yine Me'mûn dönemine ait bir diğer örnekte halifenin maiyyeti ile birlikte çıktığı gezide, Horasan meyvesinden yemek istediğini belirtmesi üzerine, berîd görevlisinin katır üzerinde o arzu edilen meyveyi getirdiği görülünce etrafındakiler hayrete düşmüşlerdir⁴⁰. Nitekim bu dönemde büyük bir gelişme kaydeden berîd teşkilatı sayesinde, taze baharat ve benzeri uzun süre taşımaya dayanıklı olmayan birçok ürün oldukça hızlı bir şekilde halifeye ulaştırılmaktaydı⁴¹.

2. Posta Yolu Güzergâhları

Posta teşkilatının, hilafet merkezi Bağdat'tan ülkenin diğer yerlerine, buralardan da yabancı yakın ülkelere bitişik birçok yolları vardı. Her yol belli duraklar ile bölünmüştü. Her durakta; atlar ve hecin develeri bulunuyordu. İranlılar posta taşımacılığında atı tercih ederlerken, Araplar genellikle hecin develerini kullanıyorlardı. Kara yolculuğundaki en önemli nakil araçlarından olan ve çöl gemisi olarak telakki edilen develer hem zor iklim şartlarına dayanabilmeleri hem de suya ihtiyaç duymadan uzun süre yol alma kabiliyetlerinden dolayı, at ve katırlara oranla daha çok tercih ediliyorlardı⁴². Öyle ki İslam ülkelerini bir baştan bir başa geçen deve kervanlarının sayısı Abbasîler dönemine gelindiğinde binlerle ifade edilmektedir. Bağdat'tan ayrılıp doğuya (Orta Asya-Çin) gidecek bu kervanlar; Rey, Nişabur, Buhara, Semerkant, Merv yolunu takip ederek Çin sınırındaki Kaşgar'a, oradan ise Çin'e ulaşıyorlardı⁴³. Güneye ve batıya gidecek kervan kabileleri ise yine, Bağdat, Basra, Küfe, Medine, Mekke, Yemen, Aden yolunu tercih ediyorlardı. Bağdat'tan, Şam (Dımaşk) taraflarına gidecek olanlar ise Musul yolunu izliyorlardı⁴⁴. Abbasîler dönemindeki İslam devletinin haritasına bakıldığında, dünyadaki üç önemli ticaret yolunun, (Emevîler sonrası yapılan fetihlerle birlikte) hem kara hem de deniz ticaret kabilelerini taşıyacak şekilde İslam topraklarından geçtiği görülmektedir. Bu yollar ciddi askerî birlikler ile koruma altına alınarak güvenliğin sağlanması hususunda en üst düzeyde çaba sarf edilmişti. Bu dönemdeki kara yolu, Çin'den başlayarak Hindistan'ın kuzeyinden Abbasî devletinin topraklarına kadar gelir ve Akdeniz'in doğusuna kadar güvenli bir şekilde uzanırdı. Yine bu dönemde hem Basra Körfezi'nin hem de Kızıldeniz'in doğuya uzanan deniz yolları, Abbasî devletinin kontrolü altında olup, her iki bölgedeki faaliyetlerin idaresi de Abbasîlerin elindeydi⁴⁵. Hem ticaret hem de posta yolu olarak kullanılan bu güzergâhlar, Bağdat-Kayrevân, Bağdat-Şam ve Bağdat-Doğu arasında uzanmaktaydı. Bağdat-Kayrevân yolu; Musul, Sincâr ve Dicle nehrine paralel uzanan beldelerden Cizre'ye, Cizre'nin içinden Nusaybin, Rakka⁴⁶, Menbic, Halep, Hama, Humus, Ba'lebek⁴⁷, Dımaşk, Taberîye, Remle⁴⁸, Kahire, İskenderiye ve Kayrevân'a ulaşıyordu. Bağdat-Şam arasında uzanan yol

³⁸Y. Hell, *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956, s. 86; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

³⁹İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam Fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357, s. 65.

⁴⁰Aykaç, *a.g.e.*, s. 53-54

⁴¹Mez, *a.g.e.*, s. 563.

⁴²Philp D. Curtin; *Kültürler Arası Ticaret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008. s. 27.

⁴³Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988, c. III, s. 137-144; c. VI, s. 70 vd.

⁴⁴Mısırî, *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁵Süleymân İbrahim Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998, s. 78; İbrahim Ahmet Adevî; *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958, s. 132-134.

⁴⁶el-Cezîre bölgesinde Fırat nehrinin üzerinde Harran'a üç günlük mesafede yer alan bir şehir olup Hicrî 17./638 yılda Küfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın gönderdiği kumandan İyâz b. Ganm tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 67.

⁴⁷Suriye'nin başşehri Dımaşk'tan oniki fersah uzaklıkta bulunan ve eski medeniyetlere ait birçok bina ve eseri bir arada barındıran Ba'lebek, Hicrî 14./635 yılda Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Hamevî, *a.g.e.*, c. I, s. 537 vd; Zekerriyya b. Muhammed; *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 156.

⁴⁸Bkz; Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 79.

ise Fırat nehrinin batı sahili boyunca uzanan yolda; Hit⁴⁹, Enbâr ve Dimaşk'a gidiyordu⁵⁰. Bağdat'tan doğuya doğru devam eden yol ise önce Hulvan'a ardından ise sırasıyla Rey, Nişâbur, Merv, Buhârâ ve Semerkant'tan Çin'e varıyordu. Merv'den itibaren ikinci bir diğer yol ise; Horasan'ın içinden geçerek Mervürüz ve Tâlikân'a, oradan da Ceyhun Nehrini⁵¹ geçerek Fergâna'ya ulaşmaktaydı⁵². Geçtiği bölgelerde birçok şehrin ve limanın kurulup gelişmesinde rol oynayarak, medeniyetlerin teşekkülüne ve yükselişine imkân sağlayan diğer başlıca güzergâhlar ise şunlardı: İki farklı yoldan oluşan ve Kızıldeniz ile Süveyş Körfezi'ni Nil ve Akdeniz'e bağlayan güzergâhın ilki; güney yolu olup Etiyopya'da Adulis ve Sevâkin'den başlayıp Ayzab, Berenike veya Kuseyr ile Ayzab'ın kuzeyindeki Kûs'a kadar devam etmekteydi. Kuzey yolu ise, Süveyş'teki Kulzüm'den veya Tur ya da Yotabe'den Pelusiyum (el-Ferema), Danietta (Dimyat) veya Kahire'ye gitmekteydi. Kuzey Afrika hacıların da takip ettikleri bu iki yol eşzamanlı olarak kullanılmakla birlikte, trafiğin yoğunluğu açısından birbirine rakip olmuş ve dönemin şartlarına göre biri diğerine üstünlük sağlamıştır⁵³. Akabe Körfezi'ni Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a ve Ürdün vadisinden geçerek Suriye kıyısına bağlayan birkaç yol bulunmaktaydı⁵⁴. Ayrıca Aden ve Zebid'den başlayıp Hicaz üzerinden geçerek Akabe Körfezi'nden dolaşan yol ise hac için de kullanılmış olup, İslam tarihinin özellikle ilk dönemlerinde hayli önemli bir rol oynamıştır. Bu yol Yemen'den çıktıktan sonra Taif'e uğruyor, oradan da Mekke'ye geliyordu. Mekke'den kuzeye doğru Yesrib, Hıcr, Tebük, Maan, Muta, Uman ve Busra'dan geçerek Şam'a ulaşıyordu. Mekke'den çıkıp Kızıldeniz kıyısını takip eden bir diğer yol ise, Bedir'den geçerek Eyle'ye uğruyor; buradan da ya Maan'a dönerek Muta yoluyla Şam'a ulaşıyor veya Eyle'den sonra Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a gidiyordu⁵⁵. Yine Arabistan Yarımadası'nın Güneydoğu'sunu Mezopotamya'ya bağlayan doğu sahili güzergâhı ise Kalhad, Maskat, Suhâr, Bahreyn ve Katif gibi alternatif limanlardan başlayarak, kuzeyde Mezopotamya içine doğru giden ve Basra Körfezi'nin batı tarafında kalan ana yollardan biriydi. Ayrıca Arabistan Yarımadası'nın doğu yakasındaki başlıca güzergâhtı. İslam öncesi Arap panayırına gelen tüccarlar da, kuzeyden inip Basra Körfezi, Suhâr, Debâ ve Şihr üzerinden, Arabistan Yarımadası'nın güney sahilini takip ederek Aden ve San'a yönünde ilerleyip, buradan da Hicaz'a Ukaz panayırına gitmekteydiler⁵⁶. Doğuda İran içlerine doğru giden iki ana yolun ise ilki Sirâf ve Fars üzerinden, diğeri ise, Hürmüz ve Kirman'dan geçmekteydi. Übulle'den (Basra) başlayıp, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden, Bereketli Hilâl⁵⁷ olarak bilinen Mezopotamya içlerine (kuzeye doğru Suriye'ye ve Anadolu'ya) devam eden suyolu da, Doğu-Batı ticaretinin ana güzergâhını destekleyen kara içi lojistik yollar arasındaydı⁵⁸. Özellikle Anadolu üzerinden (Antakya) Avrupa'ya giden yolun yanı sıra, Hazar Denizi kıyısından Rusya'ya ulaşan yol ve İspanya (Endülüs) ile Mısır'ı tüm Kuzey Afrika sahilini boyu boyunca aşarak bağlayan yol oldukça yoğun bir şekilde kullanılmaktaydı. Antakya üzerinden uzanan Avrupa-Doğu yolu ise Fırat nehrinin kolları yoluyla Bağdat'a ulaşırdı. Buradan ise Dicle üzerinden Basra Körfezi'deki Übulle'ye, Übulle'den Umman'a, Hindistan ve Çin'e uzanırdı. Hazar Denizi üzerinden uzanan Doğu yolu ise Kuzey Rusya'dan başlıyordu. Hazar Denizi aracılığıyla, Horasan'ın merkezi Merv, Belh, Maveraünnehir'deki Buhara ve Semerkant şehirlerine uğrayan bu yol daha sonra Çin'de son buluyordu⁵⁹. Abbasiler, doğudan-batıya,

⁴⁹ Irak topraklarında Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Hamevî, *a.g.e.*, c. V, s. 482-483.

⁵⁰ Aykaç, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹ 2540 km. uzunluğundaki nehrin kıyılarında önemli yerleşim merkezleri yer alır. Bkz; Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961, s. 296-299; Kasım Muhammed İbn Havkal (367/977); *Kitabu Süreti'l-Arz*, (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938, s. 460-461; Hamevî, *a.g.e.*, c. II, s. 228-229; Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, s. 98-99.

⁵² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 142 vd. ; Aykaç, *a.g.e.*, s. 60.

⁵³ Utku, *a.g.e.*, s. 301; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 265.

⁵⁴ Utku, *a.g.e.*, s. 301.

⁵⁵ Utku, *a.g.e.*, s. 302; Neşet Çağatay; *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 153; Abdullah Saud, *Central Arabia During the early Hellenistic Period*, Riyad, 1997, s. 48.

⁵⁶ Utku, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁷ Arnold T. Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1959, s. 7-23.

⁵⁸ Utku, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 266, c. VI, s. 70-71.

kuzeyden-güneye uzanan tüm yollara büyük bir önem vererek onların geliştirilmesi ve düzenlenmesi hususunda gerekli tüm gayreti sarf ettiler. Yatırımlar yaparak, deniz kıyılarına kaleler ve gözetleme kuleleri inşa edip yolların emniyetini sağladılar⁶⁰. Özellikle Kuzey Afrika kıyılarındaki bu kuleler, daha ziyade ateşle haberleşmenin yaygın olduğu ve başarılı bir şekilde yürütüldüğü yerler arasındaydı. Öyle ki bu usulle herhangi bir haber, Sebte'den (Ceuta) İskenderiye'ye bir gecede ulaştırılmaktaydı. Yine aynı şekilde Trablus'tan ise 3-4 saat içinde İskenderiye'ye ulaşıyordu. Özellikle doğudan gelen istilâ hareketlerine karşı Müslümanlar tarafından kullanılan bu haber şekli sayesinde düşmanın takip ettiği yol ile ağırlık noktaları merkeze bildiriliyordu. Ateş ocakları genelde tepebaşlarında veya dağlarda bulunmaktaydı. Genellikle buralardan sorumlu kişiler belirli yerlerde gizlenir ve yöre halkından yardım görürlerdi⁶¹. Bağdat'tan başlayıp Kuzey Afrika kıyılarına doğru uzanan bu yol, öncelikle Enbâr'a, oradan ise sırasıyla Rakka, Dımaşk, Taberîyye, Remle, Gazze, Rafah, Arîş ve son olarak Mısır bölgesinin önemli şehirlerinden olan Fustat'a uğruyordu. Fustat'tan itibaren kuzeye doğru ilerleyen bu yol, Mısır'ın liman şehirlerinden olan İskenderiye'ye gidiyordu. Rakka'dan Şam'a doğru ilerleyen bu yolun bir diğer ucu ise Halep'e, oradan Antakya'ya ve daha sonra ise Anadolu'ya uzanmaktaydı⁶². Bağdat'tan başlayıp Arap Yarımadası'nın güneyine doğru uzanan ve Hicaz bölgesinde (Mekke-Medine) son bulan yolun ilk ayağı ise öncelikle Kûfe'ye ardından ise Fırat geçildikten sonra sırasıyla Kadisiyye'ye, Bâdiye tarafına, Muğîse'ye, Vâkîsa'ya ve sonra da Sa'lebiyye'ye doğru uzanmaktaydı. Sa'lebiyye, Bağdat'tan başlayan yolun üçte birlik kısmını oluşturuyordu. Daha sonra yol Ecfâr'e doğru devam edip Feyd'e ulaşıyordu. Feyd'e ulaşıldığında yolun yarısı tamamlanmış demektir. Feyd'den sonra yol sırasıyla Kârain'e, Tûz'a, Kurneteyn'e, Semîrâi'ye, Fehime'ye, Hâcir'e, Abbâsiyye'ye ve halk arasında Ma'deni'n-Nekra olarak isimlendirilen ve tatlı su kuyularının bulunduğu Ma'deni'l-Kuraşî'ye ulaşıyordu⁶³. Ma'deni'l-Kuraşî'den ise yine sırasıyla Samt'a, Rebeze'ye, Erîme'ye, Ma'den-i Beni Süleym'e, Şeravrâ'ya, Selile'ye, Kûnâbîn'e, Umuk'a, Since'ye, Ufeyyye'ye, Kirâ'ya, Mîslah'a, Kibrâne'ye, Gamra'ya, Kasr'a, Zât'u İrk'a, Evtas'a, Bustân-ı Benî Âmir'e ve Mekke'ye 20 mil uzaklıkta bulunan Gamr Zî Kinde'ye varılıyordu. Buradan ise artık Mekke'ye giriliyordu⁶⁴. Basra'dan başlayıp, Kûfe yoluyla Ma'deni'n-Nekra'da birleşen⁶⁵ ve Hicaz bölgesine doğru uzanan bir diğer güzergâhta ise sırasıyla şu rota takip ediliyordu. Bu yol öncelikle Hufeyr'e daha sonra Ruhayl'e, Şeciy'e, Harcâ'ya, Hafer'e, Mâviyye'ye, Zâtü'l-Uşar'a, Yensû'a'ya, Semeyne'ye, Nebbâc'a, Avsece'ye, Karyeteyn'e, Râme'ye, Emerra'ya, Tihfe'ye, Dariyye'ye, Cedile'ye, Felce'ye, Defîne'ye, Kuba'ya, Merrân'a, Vecrâ'ya, Evtâs'a, Zât'u İrk'a, Bustân-u Benî Âmir'e ve Mekke'ye varılıyordu⁶⁶. İbn Rüste, özellikle ağacı ve suyu bol olan Zât'u İrk bölgesinin, Irak'tan gelenler için önemli bir konaklama yeri olduğunu zikretmektedir⁶⁷. Özellikle Irak'tan Mekke'ye gelen tüccar kabileleri yollarındaki yüklerini birbirlerine aktarmalı bir şekilde devrederek Yemen'e doğru gitmekteydiler⁶⁸. Yemen'e doğru hareket edecek olanlar ise sırasıyla; Mekke'den önce Bi'r'i İbn Mürtefi'e ardından sırası ile Karnî'l-Menâzil'e, Futuk'a, Safîn'a, Terba'ya ve buradan da Kerâ'ya varılırdı. Kerâya'dan, Ranye'ye, ardından Tebâle'ye, oradan Bîşe'ye, Cusdâ'ya, buradan da sırası ile Benât-u Harb'e, Kutne'ye, Sücce'ye, Surûm Râh'a, Curaş'a, Mahcera'ya, Sa'da'ya, oradan Hayavân'a, Asâfet'e ve en nihayetinde Yemen topraklarının en önemli şehirlerinden olan San'a'ya giriliyordu⁶⁹. Sahil yolu takip edilerek Mekke'ye ve Doğu Afrika'ya doğru uzanan bir diğer yol ise; Basra'dan başlayarak

⁶⁰ Mez, a.g.e, s. 563.

⁶¹ Harekât, "Berid", c. V, s. 498-500; Mez, a.g.e, s. 564.

⁶² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 68, 72, 73, 74; Abdulaziz, *Târihu'l-'Irâkî'l-'İktisâdî fi'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut, 1974, s. 151-152; Abdurrahman Abdulkerim; *Devru'l-Ummaniyyîn fi'l-Milâhe ve't-Ticaretî'l-İslamiyye Hatta Karnî'r-Râbi'il-Hicrî*, Bağdat, 1981, s. 1.

⁶³ Hurdâzbih, a.g.e, s. 109-110.

⁶⁴ Hurdâzbih, a.g.e, s. 113-114.

⁶⁵ İstahrî, a.g.e, s. 28; Hamevî, a.g.e, c. I, s. 440.

⁶⁶ Hurdâzbih, a.g.e, s. 125.

⁶⁷ Ahmed b. Ömer İbn Rüste; *el-'A'lâ'ku'n-Nefîse*, (E. J. Brill), Leiden, 1891, s. 179.

⁶⁸ Mîsrî, a.g.e, s. 288.

⁶⁹ Hurdâzbih, a.g.e, s. 115-116; Kazvîni, a.g.e, s. 50-51.

Umman'a, oradan sırası ile Fırak'a, Avkalân'a, ardından ise Arap Yarımadası'nın güney sahilleri üzerinden Yemen'in Şihr bölgesindeki Mehre'ye ve daha sonra yine sahil takip edilerek Yemen'in en büyük liman şehri olan Aden'in⁷⁰ Ebyen limanına gidiyordu. Ebyen'den ise Mendeb'e, Dankân'a, Haley'e, Serayn'a, Ağyar'a, Hircâb'a, Şuaybe'ye, Menzil'e, Kızıldeniz sahilindeki Cidde'ye ve nihayet buradan da Mekke'ye ulaşırdı⁷¹.

3. Haberleşmede Kullanılan Araçlar

Ellerindeki bilgileri veya mektupları en kısa yol ve en çabuk vasıta ile yerli yerine ulaştırmak zorunda olan berîd teşkilatı mensupları, bunun için çeşitli vasıtalar kullanmaktaydılar. Abbasiler döneminde sayısı 930'a ulaşmış olan posta yollarında, süratle yol almak için görevliler, yorgun bineklerini her durakta dinlenmiş diğer binekler ile değiştirmekteydiler. Posta nakliyatı için kullanılan hayvanların fiyatı ile yem masrafları, sürücü, görevli personelin maaşları vs. hesaplandığında devletin bu iş için harcadığı para yıllık 159 bin dinarı⁷² geçiyordu⁷³. Hazine tarafından masrafları karşılanan bu müessesenin 9. yüzyıl başlarında hayvan bakıcılarına ve sürücülerine ödediği günlük ücretin beş dinar, aylık ücretin ise yüz elli dinar olduğu ifade edilmektedir⁷⁴. Posta katarları (kafile) birden elliye kadar değişen sayıda hayvandan oluşmaktaydı. Posta binekleri halife veya vali tarafından çağrıldığında çabucak gönderilmeleri amacı ile her an hazır bekletilmekteydiler. Posta hayvanlarının her birine Bağdat ölçülerine göre en fazla 40 "ritl"⁷⁵ yük yüklenebilirdi. Hayvanların boyunlarına çanlar ve küçük çanlı gerdanlıklar⁷⁶ konulurdu ki, bunlar sallandıkça uzaklara kadar giden ve "posta patırtısı" adı veren sesi çıkarırlardı⁷⁷. Yine posta görevlilerinin de bu anlamda birtakım işaret ve işaretçileri vardı. Özellikle madalya şeklinde gümüşten yapılmış bu özel kolyelerin bir yüzüne besmele ve halifenin adı ya da lakabı nakşedilir, diğer yüzüne ise kelime-i tevhid ile "-Doğrusu seni şahid, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik-" ayeti yazılırdı. Sarı renkli ipek bir kurdele ile boyuna takılan bu madalyon, göğüs üzerinde elbisenin altında; boyuna takılan ipek kurdele ise elbisenin üzerinde arkadan görünecek şekilde bulunurdu. Bu sayede posta görevlisi kendisini tanıtır ve posta istasyonlarındaki hizmetlerden faydalanırdı⁷⁸.

Haberleşme için hayvanlar üzerinde karadan ve gemilerle deniz üzerinden haber taşınmanın dışında sâî adı verilen ve hızlı yürüyen ulaklar da görevlendiriliyordu. Üç günlük yolu bir günde alabilen, hızlı yürümeye alışık dayanıklı kişilerden oluşan sâîler, özel görev çantası içerisinde mektup taşımakla görevlilerdi. Taşra halkı bu işi yapmada kentlilerden daha yetenekliydiler. Abbasiler döneminde böyle hızlı adamları ilk görevlendiren kişi, Büveyhoğulları'ndan Abbasilerin Irak valisi Mu'izzüddeve olmuştur. Mu'izzüddeve, İsfahan valisi olan kardeşi Rûknüddeve ile daha hızlı bir şekilde haberleşmek için Bağdat'ta sâîlere ait bir idare kurdu. Bu dönemde özellikle Fazl ve Merûş adlı iki sâî nam yapmışlardır. Bunlar her yerde isimleri bilinen, popüler kişilerdi. Bunlardan her biri günde ortalama 40 fersah (250 km) yol kat edebiliyorlardı⁷⁹. Yine berid teşkilatında bunların dışında yolları koruyan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetlerde bulunanlar da vardı. Sâîler gibi hızlı yürüyen görevlilerden başka "Şuüzi" adı verilen bir memur da berid teşkilatının bir diğer önemli üyesiydi. Bunlar valiler tarafından haber

⁷⁰ Hurdâzbih, a.g.e, s. 59.

⁷¹ Hurdâzbih, a.g.e, s. 126.

⁷² Hurdâzbih, a.g.e, s. 130.

⁷³ Zeydan, a.g.e, s. 302.

⁷⁴ Dağ, a.g.e, s. 74.

⁷⁵ 1 Ritl, yaklaşık olarak 406, 25 gram hesaplanmaktaydı. Walther Hinz; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 39.

⁷⁶ "Çan ve çingirak Türk kültüründe de önemli bir yer tutmuş; başta kervandaki develer olmak üzere, hayvanların boyunlarına takılmış, kuşların ayaklarına asılmış; çalgı aletlerinde, kostümlerde kullanılmış; başlangıç ve bitiş saatlerini, satıcıların gelişini haber vermek için kullanılmıştır." Bahir Selçuk, "Klâsik Türk Şiirinde Ceres (Çan/Çingirak)", *Turkish Studies*, V. 7/3, Summer, 2012, p. 2235.

⁷⁷ Zeydan, a.g.e, c. I, s. 303.

⁷⁸ Ahmed b. Ali Kalkaşandi, (821/1418); *Subhu'l-a'sâ fi Sinâ'ti'l-inşâ*, Kahire, 1922, c. I, s. 149; Aykaç, a.g.e, s. 59.; Harekât, "Berid", c. V, s. 500; Dağ, a.g.e, s. 68.

⁷⁹ Zeydan, a.g.e, c. I, s. 303.

için gönderilen özel memur sıfatını taşırlardı. Haberleri zamanında öğrenme ve araştırma için özel olarak görevlendirilen kişilere ise "kühbânlar" denilmekteydi. Bunlar yol kenarlarında, yüksek yerlerde durup düşman ordusunu gözler ve olağanüstü bir hareketlilik gördüklerinde en yakın askerî birliğe haber verirdi. Ayrıca postayla gelen torbaları halkın önünde açma görevini yapan özel memurlar da vardı. Posta torbaları deriden yapılırdı ve bu torbalara mektuplar konduktan sonra ağızları gönderenin mührüyle mühürlenir ve alıcısına gönderilirdi. Alıcı ya kendi eliyle ya da görevlendirdiği memuruyla mühürlü torbayı açtırdı⁸⁰. Yine merkez teşkilatı ile taşra teşkilatı arasında koordinasyonu sağlayan fûrvanekiler ise posta istasyonlarının işleyişini ve görevlileri denetleyen bir diğer önemli kişiydi. Fûrvanekiler ayrıca muvakkılların (sâilerin varış ve ayrılış saatlerini kaydeden memurlar) tuttukları raporları ve hazırladıkları belgeleri inceleyip merkeze göndererek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlardı⁸¹.

Bunun dışında haberleşme için kullanılan bir diğer metot ise güvercinle haberleşmeydi. Romalılar zamanında da tanınan ancak Müslümanlar tarafından oldukça geliştirilen muhabere güvercini postası, haberleşmede en çok kullanılan araçlardan biriydi⁸². Uzak mesafeler arasında haberleşmeyi sağlayabilmek adına güvercinler özel olarak yetiştirilmekte ve eğitilmekteydiler. Özellikle ilk dönemlerinden itibaren haberleşme ağına büyük ihtimam gösteren Abbasiler, bu kapsamda posta güvercinlerini özel olarak yetiştirmişlerdir. Abbasilerin üçüncü halifesi Mehdî-Billah (775-785) güvercinlerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi üzerinde hassasiyetle duranların başında gelmekteydi⁸³.

Posta güvercinleri ile gönderilecek haber kâğıtlarından iki nüsha yazılır ve bunlar iki saat arayla salıverilen iki ayrı güvercin ile gönderilirdi. Güvercinlerin yolda kaybolma ya da yırtıcı kuşlar tarafından avlanma ihtimaline karşı böyle yapılmıyordu. Olumsuz hava koşullarında güvercinler uçurulmaz, halifeye ait güvercinler ise özel işaretler ile belli edilirdi. Posta güvercinleri ile gönderilen mektuplar çok kısa olur, yalnızca tarih ve istenilen şey yazılırdı⁸⁴. Bu güvercinler sayesinde Rakka ile Musul gibi şehirlerden Abbasilerin başkenti Bağdat'a veya Vasıt'a, Basra'ya, Kûfe'ye en küçük haber yirmi dört saat içinde ulaşmaktaydı. İstanbul-Basra, Mısır-Suriye ve Mağrib şehirleri arasındaki haberleşme ağının da en önemli aracı olan bu güvercinler için özel iniş yerleri şeklinde tanzim edilmiş burçlar yapılmıştı⁸⁵. Posta güvercinlerinin fiyatı oldukça yüksekti. Öyle ki soylu güvercinlerin fiyatı Bağdat'taki pazarda 500 dinara ulaşmıyordu. İstanbul'dan getirilen posta güvercinleri ise Basra'da 1000 dinara alıcı bulmaktaydı⁸⁶. Oldukça kıymetli olan bu hayvanlar için bazen halifeler yaptırımda bulunabiliyorlardı. Zira Abbasî halifesi Nâsır Lidinillâh (1180-1225) posta güvercinlerini kullanma hususunda kendi güvercinlerinin dışında herhangi bir kimsenin güvercin kullanmasını yasaklamıştı⁸⁷. Miladi 837 yılında Hurremi fırkasının lideri isyancı Bâbek'in yakalandığına dair halife Mu'tasım'a verilen haber güvercinler ile yapılmıştı. Yine Karmati lideri Hamdan Karmat'ın, güvercinler sayesinde her taraftan önceden haberler alıp kehanetlerde bulunduğu kaydedilmektedir. Abbasî veziri İbn Mukle de Karmatilerle mücadelede güvercinler vasıtasıyla Bağdat'a sürekli haberler gönderiyordu. M. 927 senesinde Karmatiler üzerine yapılan bir sefer sırasında Abbasî veziri İbn Mukle bir adamını elli muhabere güvercini ile birlikte Enbâr'a gönderip Bağdat'tan bilgi akışı sağlamıştır. Yine İbn Mukle aynı yıl Karmatilere karşı yüz kişinin her birine bir güvercin vererek, saat başı rapor vermelerini emretmiştir⁸⁸.

Yine bir diğer önemli haber ulaştırıcısı vekil adı verilen görevlilerdi. Bir nevi posta merkezi olarak görev yapan vekiller aracılığıyla; Çin, Hindistan, Seylan, Yemen, Hazar Diyarı, Kuzey

⁸⁰ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 304.

⁸¹ Dağ, *a.g.e.*, s. 64-66; Aykaç, *a.g.e.*, s. 58.

⁸² Mez, *a.g.e.*, s. 565; Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 303.

⁸³ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 303.

⁸⁴ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 410.

⁸⁵ Harekât, "Berîd", c. V, s. 500.

⁸⁶ Harekât, "Berîd", c. V, s. 500.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr; *a.g.e.*, c. XII, s. 395.

⁸⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 565.

Sumatra ve Nikobar adaları gibi birçok farklı coğrafyada hem ticaretin devamlılığı sağlanıyor hem de bilgi alışverişi sağlanıyordu⁸⁹. Bu yapı sayesinde özellikle aracılık ve emanetçilik uygulaması şekilleniyordu. Bir nevi emanetçi olarak çalışan vekiller, memleketinden ayrıлып seyahate çıkacak olan kimselerin mallarını himaye eder, kendisine belli aralıklarla gönderilen paraların hesabını tutar ve yine geride kalan aileleri ile o kişi arasındaki iletişimi sağlarlardı⁹⁰. Zaman zaman güven, risk ve iletişim imkânsızlıkları, hava ve hastalık gibi sebeplerle karmaşıklaşan problemler hususlarda, vekillere büyük bir yük düşerdi. Belli merkezlerde yoğunlaşan mükim vekiller veya Arapça “vekilü't-tüccâr” olarak bilinen aracılar sayesinde bütün işler kolaylıkla yürütülür ve çözüme kavuşturulurdu. Hemen hemen bütün önemli Akdeniz ve Hint Okyanusu limanlarında bu vekiller ile karşılaşmak mümkündür⁹¹. Muhtemelen bu yapı, bir başka ülkede, hatta bir başka şehirde ticaret yapan bir tacirin davalarını takip edecek hukukçu bir temsilciye veya avukata olan ihtiyaçtan doğmuştur. Mallarının taşınması ve satılması hususunda ortağına veya aracısına güvenemeyen tacirler, bu vekiller sayesinde mallarını sattırabilir veya siparişlerini aldırabilirdi. Başarılı ve meşhur olan bir vekilin, kendisinden sonra çocukları da aynı işi liyakatle devam ettirebilirler ise yabancı ülkelere ticaret yapanların devamlı danıştığı bir makam olma şansını elde edebilirlerdi. Böylece bu vekiller, ticari organizasyonlarda yabancı tacirlerin paralarını teslim ettikleri veya onların adına ödemelerde buldukları önemli bir kurum olmuşlardır. Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir posta merkezi olarak çalışan vekiller; uzak diyarlardan gönderilen mektupların, muhatabı gelip ondan o mektubu alana kadar bekletir veya mümkünse adrese teslim gönderirlerdi⁹².

Sonuç

Müslümanların fetihler ve ticari ilişkiler neticesinde Doğu'dan kâğıdı öğrenmeleri ile birlikte yeni bir dönem başladı. Özellikle bürokraside kâğıt kullanmaya başlanması posta faaliyetlerine olumlu bir biçimde yansiyacak ve yeni bir ivme kazandıracaktır. Kâğıt kullanımının bürokrasiden başlayarak tüm kesimlerce kullanılıp yaygınlaşması ile birlikte deri ve papirüsten yapılmış malzemelerin kullanımını azalmış buna karşılık kâğıt kullanımını artırmıştı. Bu ise beraberinde haberleşme faaliyetlerinin yoğunlaşmasına ve hız kazanmasına neden olacaktı. Nitekim Emevilerin ardından hilafeti devralan Abbasîler; siyasî, sosyal ve kültürel anlamda gösterdikleri gelişmeyi özellikle posta ve haberleşme alanında da kaydettiler. Zira Abbasîler, hilafet toprakları içerisinde ve dışında, siyasî hayatta önemli bir misyona sahip olan haberleşme teşkilatını (berîd teşkilatı), kurumsallaştırarak sistematik bir hâle getirdiler. Halifelerin takip ettiği politikada önemli bir yere sahip olan bu müessese, başka ülkelerde bulunan kralların ve sultanların takip ettikleri siyaseti haber vermenin yanı sıra, ülke içinde merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi de sağlayarak bir nevi halifelerin gözü kulağı olma misyonunu yükleniyordu. Haberleşme teşkilatı, bünyesinde barındırdığı çalışanları (Âmilü'l-Berîd, mürettepler, muvakkıl'er, fervânekiler, casuslar), yolları, konaklama merkezleri ve haber ulaştırmada kullanılan araçları (hayvanları) ile oldukça sistematik bir yapıdaydı. Halifelüğün gören gözü, işiten kulağı olan bu kurum, aktarmış olduğu bilgiler ile devletin düşmanlarına karşı ayakta kalabilmesini sağlamanın yanı sıra, devlet görevlilerinin yolsuzluk, rüşvet, ihanet ve benzeri suiistimalleri içinde en büyük engeli teşkil ediyordu. Nitekim bu dönemde başta halifeler olmak üzere, veliahtlar, vezirler, emniyet amirleri, sır kâtipleri, posta (berîd) teşkilatı başkanı ve valiler gibi yüksek rütbeli devlet adamlarının bir çoğu sır saklama ve gizlilik ilkesine aşırı derecede bağlılık göstermekteydiler. Öyle ki bu hassasiyeti azatlı köleleri ile kölelerine dahi tatbik ettiriyorlardı. Yönetim mekanizmasını oluşturan bütün devlet görevlileri güven hususunda birbirlerine karşı temkinli davranıyor ve birbirlerinin açığını ve gizli yönlerini deşifre etmek için önceden birbirlerinin yanlarına yerleştirdikleri adamları sayesinde bilgi alış verişi sağlıyorlardı.

Halifeler özellikle, kumandanlarını, vezirlerini ve valilerini kontrol altında tutmak ve

⁸⁹ Dürî, *İslam İktisat*, s. 97; Curtin, *a.g.e.*, s. 143-44.

⁹⁰ Utku, *a.g.e.*, s. 367.

⁹¹ Utku, *a.g.e.*, s. 367-368.

⁹² Utku, *a.g.e.*, s. 368; Lebîd İbrahim, *a.g.m.*, s. 625; Mehmet Aykaç, *a.g.e.*, s. 58-59.

denetlemek amacı ile özel yetiştirdikleri casuslarından faydalanıyorlardı. Bu hususta ki istihbarat faaliyetleri o derece abartılmıştı ki, halifeler kendi oğullarına, kardeşlerine veya eşlerine karşı dahi muhbirleri kullanabiliyorlardı. Yine benzer faaliyetler veliahtlar tarafından da babalarına karşı yürütülmekteydi. Özellikle siyasî olaylar (isyanlar, orduların sevki vb.) hakkında önceden bilgi aktarımında bulunan bu müessese için yüksek meblağlarda para harcanarak çalışanlarının verimi arttırılmaya çalışılmıştır. Halifelerin, gelişmesi için özel önem verdiği bu kurum, yolları, menzilhaneleri (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.) posta menzillerinde her an hazır bekletilen binek hayvanları, ulakları, posta güvercinleri, gözetleme kuleleri, fenerleri⁹³ve diğer araç gereçleri (gemiler, sallar vs.) ile kısa sürede hızlı bir ivme yakalamıştır.

KAYNAKÇA

- ADEVÎ, İbrahim Ahmet; *ed-Devletü'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958.
- ÂNÎ, Abdurrahman Abdulkerim; *Devru'l Ummaniyyin fi'l Milâhe ve't-Ticaretü'l İslamiyye Hatta Karni'r-Rabi'il-Hicri*, Bağdat, 1981.
- ASKERÎ, Süleymân İbrahim, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.
- AYKAÇ, Mehmet; *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- BAĞDÂDÎ, Kudâme b. Cafer (337/948); *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889.
- BAKIR, Abdülhalik; "Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BEYHAKÎ, Ebû'l Fadl; *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts.
- BOSTAN, İdris "Gemi", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996.
- CURTIN, Philip D. ; *Kültürler Arası Ticaret*,(trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008.
- ÇAĞATAY, Neşet; *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- ÇELEBÎ, Ahmet; "Abbasiler Devri" *D.G.B.İ.T*, İstanbul, 1992, c. III, s. 369-370.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DURANT, Will; *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004.
- DÜRÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicri*, Bağdat, 1948.
- EBÛ ŞAME, Abdurrahman b. İsmail; *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974.
- EBÛ YÛSUF, Yaküb b. İbrahim (181/798); *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973.
- ESİN, Emel; "Amuderya", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991.
- HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957.
- HAREKÂT, İbrahim, "Berid", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- HASAN, İbrahim Hasan; *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988.
- HINZ, Walther; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- HİTTÎ, Philip K. ; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- HUSREV, Nâsır-ı; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- İBN HAVKAL, Kasım Muhammed (367/977); *Kitabu Sûreti'l-Arz*, (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938.HELL, Y. ; *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevî), Kahire, 1956.
- İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967.

⁹³ Mez, a.g.e, s. 578; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 140.

İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah; *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.

İBN RÜSTE, Ahmed b. Ömer; *el-'A'lâ'ku'n-Nefise*, (E. J. Brill), Leiden, 1891.

İBN SA'D, Muhammed (230/845); *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985.

İBNÜ'L CEVZÎ, *el-Muntazam fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357.

İBNÜ'L ESÎR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. A. Ağırakça), c. I-XII, İstanbul, 1991.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961.

KALKAŞANDÎ, Ebû'l Abbas Ahmed (821/1418); *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe*, c. I, (thk. Abdulsettar Ferrac), Kuveyt, 1964.

KALLEK, Cengiz; "Casus", *DİA*, İstanbul, 1993.

KAYAOĞLU, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.

KAZICI, Ziya; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009.

KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979.

MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MISRÎ, Hüseyin Ali; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.

MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed (421/1030); *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003.

MUHTÂR, Ahmed; *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, ts.

NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

RİFÂÎ, Enver; *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986.

SA'DAVÎ, Nazir Hassan; *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953.

SÂMERRÂÎ, Hüsâmüddin; *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-deleti'l-'Abbâsîyye, hilâle'l-fetre 247-334/861-945*, Dımaşk, 1971.

SAUD, Abdullah, *Central Arabia During the early Hellenistic Period*, Riyad, 1997.

SELÇUK Bahir, "Klasik Türk Şiirinde Ceres (Çan/Çingirak)", *Turkish Studies*, V. 7/3, Summer, 2012, p. 2231-2250.

SERHAN, Muhyu Hilâl; "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târihu't-Taberî "Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim), c. I-XI, Kahire, 1960.

UTKU, Nihal Şahin; *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

WILSON, Arnold T.; *The Persian Gulf*, Londra, 1959.

YAZICI, Nesim; "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987.

YENİÇERİ, Celal; "Cehbez" *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.